

В. В. Борщевський

Детінізація оптової та роздрібно́ї торгівлі регіонів України як чинник підвищення ефективності використання потенціалу їх розвитку

Досліджуються особливості поширення тіншової економіки у сфері оптової та роздрібно́ї торгівлі регіонів України. На основі використання методу збитковості підприємств виявлено характер та особливості тінзації торговельної сфери в різних регіонах України. Встановлено, що найбільш підвладними тіншовим процесам є торговельні підприємства у великих містах і прикордонних регіонах держави. Саме ці регіони відіграють основну роль у розвитку оптової та роздрібно́ї торгівлі в Україні. Одночасно в структурі їх економіки торгівля займає більш вагоме значення, ніж в інших регіонах. Окреслено основні тенденції у зміні обсягу тіншової економіки в торговельній сфері України та її регіонів. Порівняно з 2013 р. у 2017 р. у більшості регіонів держави спостерігалось зменшення обсягів тіншових операцій у секторі підприємств оптової та роздрібно́ї торгівлі. Водночас це супроводжувалося збільшенням кількості фізичних осіб-підприємців, які здійснюють торговельну діяльність. Це стало підставою для висновку про перетікання частини тіншового ринку оптової та роздрібно́ї торгівлі в регіонах України у сектор фізичних осіб-підприємців. Саме такий спосіб ухиляння від сплати податків набув особливого поширення в Україні протягом останніх років. Як наслідок, обсяг тіншових операцій в оптовій та роздрібно́ї торгівлі України сягнув близько 50%, коливаючись у різних регіонах від 35-40% до 60% і більше. Сформульовано пропозиції, спрямовані на детінізацію торговельної сфери, впровадження яких дозволить суттєво знизити обсяг тіншових операцій в оптовій та роздрібно́ї торгівлі більшості регіонів України та підвищити на цій основі ефективність використання соціально-економічного потенціалу їх розвитку. Зазначені пропозиції передбачають впровадження інституційних змін, спрямованих на обмеження можливості торговельних мереж використовувати фізичних осіб-підприємців для ухиляння від сплати податків. Крім того, пропонується посилити вплив органів місцевого самоврядування на контроль за діяльністю господарюючих суб'єктів у сфері оптової та роздрібно́ї торгівлі регіонів, зокрема завдяки зміні механізму справляння єдиного податку та податку на доходи фізичних осіб.

Ключові слова: оптова та роздрібна торгівля, тіншові операції, детінізація, регіональний розвиток, економічний потенціал.

Постановка проблеми. Однією з головних проблем, які сьогодні спричиняють уповільнення розвитку вітчизняної економіки, є високий рівень її тінзації. Передусім це стосується поширення різних способів ухиляння від сплати податків, зокрема шляхом впровадження так званих «оптимізаційних» схем. Особливо підвладними тінзації є ті сфери економіки, які пов'язані зі швидким обігом товарів і можливістю одночасного використання різних організаційно-правових форм під час здійснення підприємницької діяльності, зокрема оптова та роздрібна торгівля.

Деструктивний вплив тінзації торговельної сфери по-різному відображається на економічному розвитку окремих територій. Найбільш відчутним він є у тих регіонах, які через свої просторово-географічні чи культурно-історичні особливості відзначаються високим рівнем відкритості економіки та мають значний транзитний потенціал. Натомість там, де частка оптової та роздрібно́ї торгівлі у створенні ВДВ є не надто вагомою, вплив тіншової економіки у торговельній сфері виявляється менш руйнівним для регіонального розвитку. Це актуалізує проблему дослідження особливостей функціонування оптової та роздрібно́ї торгівлі в регіонах України, зокрема у контексті поширеності тіншових операцій у цій сфері та пошуку шляхів підвищення ефективності використання наявного потенціалу регіонального розвитку на основі її детінізації.

Аналіз останніх досліджень. Різні аспекти окресленої проблематики, зважаючи на її актуальність та наукову значимість, досліджувалися багатьма

вітчизняними вченими. Зокрема, свій внесок у вирішення проблем, пов'язаних з формуванням та поширенням тіньової економіки у торговельній сфері України та її окремих регіонів, зробили такі українські економісти, як Р. Августин, А. Базилюк, З. Варналій, А. Вдовиченко, Б. Данилишин, Я. Жаліло, М. Заверуха, А. Зубрицький, О. Морицан, Г. Осадча, О. Пасхавер, Ю. Пічугіна, В. Ретунських, О. Рубцов, Д. Серебрянський, М. Флейчук, Т. Цвігун та ін.

Дослідженню особливостей розвитку оптової та роздрібної торгівлі в Україні та її регіонах присвячені наукові праці В. Апопія, Г. Богославець, Н. Власової, Н. Голошубової, В. Гросул, Т. Кузькіної, В. Лагутіна, І. Лазебної, Г. Лисак, Л. Лігоненко, А. Мазаракі, Д. Мардар, Н. Міценко, А. Носуліч, І. Сотник, О. Трубей та інших дослідників.

Водночас до цього часу залишається невирішеною низка проблем, пов'язаних з оцінюванням регіональних особливостей поширення тіньової економіки в оптовій та роздрібній торгівлі України та розробленням пропозицій, спрямованих на підвищення ефективності використання потенціалу торговельної сфери в економічному розвитку окремих регіонів нашої держави, зокрема на основі реалізації заходів з детінізації.

Мета статті – виявити характерні особливості та чинники поширення тіньової економіки в оптовій і роздрібній торгівлі регіонів України та сформулювати на цій основі пропозиції щодо пріоритетних напрямів підвищення ефективності використання економічного потенціалу регіонів на основі детінізації означеної сфери.

Основні результати дослідження. Розвиток торговельної сфери в Україні є невід'ємною ланкою становлення цивілізованих ринкових стосунків як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні. Адже на пострадянському просторі торгівля традиційно є важливим елементом утвердження конкурентного механізму функціонування ринків. Навіть в умовах адміністративно-планової системи господарювання в торговельній сфері спостерігалися прояви конкуренції та елементи позапланових (квазіринкових) відносин. Однак в умовах жорсткого централізованого регулювання економіки вони здебільшого набували неофіційного характеру, виливаючись у спекуляцію, незаконний обіг дефіцитних товарів, торгівлю контрафактною та необлікованою продукцією тощо.

На жаль, багато з описаних явищ продовжилися і в умовах становлення ринкових відносин, еволюціонуючи та укорінюючись у різних формах тіньової економіки. Так, на пострадянському етапі економічного розвитку України набули поширення такі негативні явища, як торгівля контрабандними товарами, заниження митної вартості імпортованих товарів, ухилення від сплати податків, іллегальна торгівля, узгоджена антиконкурентна поведінка торговельних компаній з метою завищення роздрібних цін тощо. Водночас збереглися, а подекуди і набули свого значного розвитку торгівля контрафактною та необлікованою продукцією, перепродаж товарів за спекулятивними цінами, торгівля некондиційними товарами тощо.

Означені проблеми зумовили цілу низку деструктивних явищ і тенденцій у вітчизняній економіці, проєктуючись на різні сфери господарської діяльності торговельних підприємств як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні. Зокрема, дослідники відзначають, що, наприклад, контрабанда нерозривно пов'язана з корупцією в митних і правоохоронних органах, спричиняючи зниження ефективності державного регулювання економіки та посилення різних форм адміністративного тиску на бізнес, включно з практикою рейдерства. До того ж у прикордонних регіонах України контрабанда стає причиною суттєвих недонадходжень до місцевих бюджетів і перенасичення ринку дешевою та не завжди якісною продукцією імпортного виробництва (насамперед алкоголем, продовольчими товарами, виробами легкої промисловості, побутовою технікою,

нафтопродуктами тощо), знижуючи тим самим конкурентоспроможність внутрішніх виробників [1, с. 30].

Разом з прямими збитками, які тіньова економіка завдає торговельній сфері, вона також містить у собі загрозу деструктивних «латентних впливів», серед яких першочергове значення дослідники відводять: скороченню внутрішніх інвестиційних ресурсів через проблеми з використанням коштів, набутих у тіньовий спосіб, та їх подальшим відтоком за кордон; зменшенню інтересу потенційних стратегічних інвесторів до українських підприємств, що значно гальмує процеси їх фінансового оздоровлення; деформації структури зайнятості; моральним наслідкам поширення тіньового обігу товарів і послуг, зокрема соціальному песимізму та деформації свідомості більшості учасників ринку, укоріненню різних форм нездорової конкуренції між ними [9, с. 254].

Для аналізу рівня та характерних особливостей поширення тіньової економіки в торговельній сфері України та її регіонів можна використовувати декілька емпіричних методів. Так, згідно з наказом Мінекономіки від 18.02.2009 р. № 123 «Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки» доцільно застосовувати такі методи:

- «витрати населення – роздрібний товарооборот» (полягає у виявленні наявності перевищення споживчих грошових витрат населення на придбання товарів над загальним обсягом продажу населенню товарів усіма суб'єктами господарювання в легальному секторі економіки);
- фінансовий (полягає у визначенні тенденції зміни пропорцій між вартістю товарів, робіт і послуг, використаних у процесі виробництва, та валовим доходом підприємств (господарських об'єднань), установ, організацій у країні загалом або в певному виді економічної діяльності);
- монетарний (полягає у визначенні тенденції зміни співвідношення обсягу готівки та банківських депозитів у періоді, що аналізується, порівняно з базовим періодом, за який прийнято 1991 р.);
- «електричний» (полягає в порівнянні приросту внутрішнього споживання електроенергії з приростом ВВП);
- «збитковості підприємств» (полягає у визначенні граничних мінімального та максимального коефіцієнтів тіньової економіки як частки ВВП, у межах яких перебуває рівень тіньової економіки) [6].

Враховуючи практичну обмеженість можливості застосування методу «витрати населення – роздрібний товарооборот» та монетарного методу для аналізу рівня тіньової економіки в межах певного виду економічної діяльності, зокрема у сфері оптової та роздрібно торгівлі, а також беручи до уваги недостатню релевантність фінансового методу для оцінювання рівня тіньової економіки у торговельній сфері окремих регіонів, найбільш доцільним, на нашу думку, з погляду можливості ідентифікації рівня тіньової економіки в оптовій та роздрібно торгівлі регіонів України є метод збитковості підприємств.

В основі його застосування лежить припущення, що всі збиткові підприємства за офіційними статистичними даними фактично є прибутковими, а сам факт їх існування вважається завищенням обсягів тіньової економіки. Відтак рентабельність збиткових підприємств можна прирівняти до рентабельності прибуткових підприємств у періоді, що аналізується ($R_{zt} = R_{пт}$).

Умовний прибуток збиткових підприємств у періоді, що аналізується ($M_{Пз_{yt}}$), розраховується за такою формулою:

$$M_{Пз_{yt}} = R_{пт} \times M_{Вз_{офт}} = \frac{M_{ПП_{офт}}}{M_{ВП_{офт}}} \times M_{Вз_{офт}} = M_{ПП_{офт}} \times \frac{M_{Вз_{офт}}}{M_{ВП_{офт}}}, \quad (1)$$

де: $M_{Вз_{офт}}$ – витрати збиткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними, млн грн;

$M_{ВП\text{офт}}$ – витрати прибуткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними, млн грн;

$M_{ПП\text{офт}}$ – прибуток прибуткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними, млн грн.

Співвідношення витрат збиткових і прибуткових підприємств вважається тотожним співвідношенню кількості таких підприємств:

$$\frac{M_{ВЗ\text{офт}}}{M_{ВП\text{офт}}} = \frac{l_{З\text{офт}}}{l_{П\text{офт}}}, \quad (2)$$

де: $l_{З\text{офт}}$ – кількість збиткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними, одиниць;

$l_{П\text{офт}}$ – кількість прибуткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними, одиниць.

Тоді граничний мінімальний коефіцієнт тіньової економіки ($K_{T\text{min}t}$) розраховують, враховуючи зазначені припущення, за такою формулою:

$$K_{T\text{min}t} = \frac{M_{Tt}}{ВВП_t}, \quad (3)$$

де: M_{Tt} – тіньовий прибуток у періоді, що аналізується, млн грн;

$ВВП_t$ – обсяг ВВП у періоді, що аналізується, млн грн.

Наступним кроком є розрахунок тіньового прибутку в періоді, що аналізується (M_{Tt}), за такою формулою:

$$M_{Tt} = M_{ПЗyt} + M_{ПЗ\text{офт}}, \quad (4)$$

де: $M_{ПЗyt}$ – умовний прибуток збиткових підприємств у періоді, що аналізується, млн грн;

$M_{ПЗ\text{офт}}$ – частина валової доданої вартості продукції збиткових підприємств, що за офіційними статистичними даними є збитком збиткових підприємств, млн грн.

Граничний максимальний коефіцієнт тіньової економіки ($K_{T\text{max}t}$) обчислюють, враховуючи припущення, що всі прибуткові підприємства відображають у звітах лише невикривлені дані, а всі збиткові підприємства приховують весь обсяг валової доданої вартості виробленої ними продукції, а не тільки прибуток. У цьому разі граничний максимальний коефіцієнт тіньової економіки розраховується за такою формулою:

$$K_{T\text{max}t} = \frac{l_{З\text{офт}}}{l_{П\text{офт}} + l_{З\text{офт}}}. \quad (5)$$

Застосувавши вказаний алгоритм розрахунку для визначення рівня тіньової економіки у сфері оптової та роздрібної торгівлі України в розрізі окремих регіонів, ми отримали результати, представлені в табл. 1.

Так, у 2017 р. найвищий рівень тіньової економіки спостерігався у торговельній сфері Донецької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Київської та Сумської областей, а також у місті Києві. Водночас найнижчими відповідні показники виявилися в Луганській, Івано-Франківській, Тернопільській, Житомирській і Черкаській областях (табл. 1).

Таблиця 1

Показники рівня тіньової економіки, розраховані за методом збитковості підприємств для сектору оптової та роздрібною торгівлі (з урахуванням підприємств з ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів)

Регіон (область)	Граничний мінімальний коефіцієнт тіньової економіки, % від ВРП		Граничний максимальний коефіцієнт тіньової економіки, % від ВРП	
	2013 р.	2017 р.	2013 р.	2017 р.
Вінницька	19,6	9,2	28,3	22,6
Волинська	23,7	18,2	37,1	27,5
Дніпропетровська	66,6	23,1	35,6	24,6
Донецька	17,5	45,4	30,0	19,0
Житомирська	9,9	5,7	31,5	22,9
Закарпатська	11,8	8,4	29,1	24,2
Запорізька	12,7	13,9	32,8	20,0
Івано-Франківська	14,0	9,1	25,3	18,8
Київська	21,8	27,9	28,0	20,8
Кіровоградська	15,1	28,6	32,1	20,1
Луганська	12,9	3,9	31,9	19,4
Львівська	12,1	8,8	33,3	23,6
Миколаївська	8,7	16,0	30,3	23,5
Одеська	14,9	15,9	32,7	22,5
Полтавська	18,3	7,9	29,9	23,5
Рівненська	20,0	9,3	35,7	26,6
Сумська	14,3	26,8	34,9	26,6
Тернопільська	62,1	7,7	33,8	19,4
Харківська	19,5	16,1	34,4	26,2
Херсонська	17,1	6,1	28,9	22,1
Хмельницька	26,3	11,8	29,5	18,9
Черкаська	10,8	7,0	28,9	19,8
Чернівецька	19,1	6,3	38,3	29,7
Чернігівська	14,8	6,9	30,0	23,2
місто Київ	39,6	24,1	35,5	29,4
<i>В середньому по Україні</i>	<i>20,9</i>	<i>31,9</i>	<i>14,6</i>	<i>23,0</i>

Джерело: розраховано за даними [7, с. 347-349], [8, с. 112-114] та інформацією головних управлінь статистики у відповідних регіонах.

Порівняно з 2013 р. найкращою динаміка зниження рівня тіньової економіки протягом 2013-2017 рр. мала місце в оптовій і роздрібній торгівлі Тернопільської та Дніпропетровської областей. Доволі стрімкими темпами зниження обсягу тіньових операцій у торговельній сфері відбувалося також у Луганській та Чернівецькій областях і місті Києві. Натомість у Миколаївській, Кіровоградській, Сумській та особливо Донецькій областях відбулося зростання рівня тіньової економіки у досліджуваному секторі на тлі його загального зниження в Україні. Вказане зростання зумовлене насамперед істотним збільшенням граничного мінімального коефіцієнта тіньової економіки, в основі розрахунку якого лежить показник величини збитків підприємств оптової та роздрібною торгівлі (тоді як граничний максимальний коефіцієнт тіньової економіки розраховується на базі загальної кількості збиткових підприємств). В окремих областях аномально високий рівень збитковості підприємств оптової та роздрібною торгівлі навіть призвів до того, що граничний мінімальний коефіцієнт тіньової економіки там виявився вищим за граничний максимальний.

Цікавим з погляду аналізування тенденцій поширення тіньової економіки в торговельній сфері України та її регіонів є оцінювання відповідних показників,

Детинізація оптової та роздрібної торгівлі регіонів України як чинник підвищення ефективності використання потенціалу їх розвитку

ураховуючи вагомість кожного регіону в розвитку оптової та роздрібної торгівлі нашої держави загалом. До регіонів, які мають найбільшу частку в Україні за цим показником, належать: м. Київ, а також Дніпропетровська, Київська, Львівська, Одеська та Харківська області. Сумарно на них припадало 62% внеску оптової та роздрібної торгівлі у валову додану вартість усіх регіонів України у 2013 р. (без урахування АР Крим і міста Севастополя) та 71,3% у 2017 р. (табл. 2).

Таблиця 2

Валова додана вартість в оптовій та роздрібній торгівлі регіонів України (з урахуванням послуг з ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів) (у фактичних цінах)

Регіон (область)	2013 р.		2017 р.	
	млн грн	%	млн грн	%
Вінницька	3384,0	1,6	6807,0	1,7
Волинська	3035,0	1,4	11322,0	2,8
Дніпропетровська	16661,0	7,9	28666,0	7,0
Донецька	23047,0	10,9	10313,0	2,5
Житомирська	2497,0	1,2	5667,0	1,4
Закарпатська	3153,0	1,5	4751,0	1,2
Запорізька	5492,0	2,6	10778,0	2,6
Івано-Франківська	4465,0	2,1	6395,0	1,6
Київська	12604,0	5,9	21540,0	5,3
Кіровоградська	2662,0	1,3	4758,0	1,2
Луганська	4953,0	2,3	1735,0	0,4
Львівська	9527,0	4,5	19929,0	4,9
Миколаївська	3678,0	1,7	7369,0	1,8
Одеська	9620,0	4,5	18951,0	4,6
Полтавська	4075,0	1,9	8685,0	2,1
Рівненська	2273,0	1,1	4908,0	1,2
Сумська	3504,0	1,7	4671,0	1,1
Тернопільська	2123,0	1,0	3763,0	0,9
Харківська	10559,0	5,0	18741,0	4,6
Херсонська	2202,0	1,0	4328,0	1,1
Хмельницька	2439,0	1,1	5635,0	1,4
Черкаська	3521,0	1,7	8396,0	2,0
Чернівецька	1578,0	0,7	3378,0	0,8
Чернігівська	2445,0	1,2	4289,0	1,0
місто Київ	72593,0	34,2	184219,0	44,9
<i>Разом</i>	<i>212090,0</i>	<i>100,0</i>	<i>409994,0</i>	<i>100,0</i>

Джерело: розраховано за даними [2, с. 61].

Аналізуючи рівень тіньової економіки в оптовій та роздрібній торгівлі зазначених шести регіонів, спостерігаємо його стабільне переважання порівняно із середнім значенням в Україні (майже на 20%). Це означає, що в перерахунку на абсолютні цифри обсяг тіньового ВДВ, який генерується в торговельному секторі України, є більшим за наведені розрахункові показники (приблизно на 7-10%), встановлені на базі середніх даних для всіх регіонів нашої держави, і коливався у 2013 р. в межах 33-35%, а у 2017 р. – в межах 24-25%.

До того ж додаткове зростання величини тіньових операцій, яке не враховане в застосованій методиці оцінювання рівня тіньової економіки у сфері оптової та роздрібної торгівлі, може мати місце через наявність усталеної практики «оптимізації податків» завдяки використанню великими торговельними мережами механізму «розпорошення бізнесу» за участю фізичних осіб-підприємців.

Так, експерти відзначають, що внаслідок існуючих схем оптимізації податків через ФОП і псевдопідприємців, зокрема через їх активну участь в активізації

«сірого імпорту», Україна щорічно втрачає до 100 млрд грн (до 25% валової доданої вартості, створеної у сфері оптової та роздрібною торгівлі). Ці кошти вимиваються або повністю «в чорну» – коли товари реалізуються фізичними особами, які не сплачують взагалі ніяких податків (продаж з рук, нелегальні базари, деякі інтернет-магазини тощо), або ж у «квазілегальний» спосіб – коли товари реалізують ФОП, занижуючи свої обороти, сплачуючи податки частково (офлайн – та онлайн-магазини), чи коли фірми-одноденки оформлюють майже справжні документи на нелегально ввезений товар, а далі товар реалізується офіційними каналами. При цьому найбільш «тінізованим», на думку експертів, залишається продаж ювелірних виробів (понад 80% усієї реалізації), одягу та взуття (близько 40% тіньового ринку), паливо-мастильних матеріалів (40% у тіні), продовольчих товарів (понад 30% іллегального товарообігу, хоча для окремих груп продовольчих товарів він перевищує 50%) [3].

Як уже зазначалося, різні схеми тінізації торговельної сфери поширені переважно у великих містах України і тих регіонах, центрами яких вони є, а також у прикордонних регіонах нашої держави. Адже саме тут спостерігається найбільш активний товарообіг, зумовлений як високим споживчим попитом населення, так і значним обсягом імпорту товарів. Одночасно у таких регіонах оптова та роздрібна торгівля займає достатньо вагоме місце у структурі економіки. Передусім це стосується міста Києва, а також Київської, Львівської, Одеської, Волинської, Чернівецької та Закарпатської областей (табл. 3).

Таблиця 3

Оптова та роздрібна торгівля у ВДВ та випуску продукції регіонів України
(з урахуванням послуг з ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів)

Регіон (область)	Частка випуску в регіоні (у фактичних цінах), %		Частка у ВДВ регіону, %	
	2013 р.	2017 р.	2013 р.	2017 р.
Вінницька	7,8	6,2	10,3	8,9
Волинська	12,7	21,1	16,1	25,5
Дніпропетровська	9,5	8,5	12,9	11,4
Донецька	10,8	5,2	16,8	8,0
Житомирська	8,9	8,7	10,7	10,7
Закарпатська	12,7	10,6	15,9	12,4
Запорізька	7,8	6,8	12,0	10,7
Івано-Франківська	11,0	8,5	14,9	11,6
Київська	16,4	13,1	20,9	16,3
Кіровоградська	9,0	8,4	11,9	10,4
Луганська	8,9	5,3	10,6	6,7
Львівська	13,4	12,8	16,7	15,5
Миколаївська	10,3	10,3	12,9	12,5
Одеська	12,6	11,4	15,4	14,6
Полтавська	5,6	5,4	8,1	6,9
Рівненська	8,8	9,1	11,4	11,6
Сумська	11,0	8,2	14,6	9,7
Тернопільська	10,2	8,5	12,8	10,6
Харківська	10,9	9,3	14,0	11,7
Херсонська	10,1	9,7	11,6	10,5
Хмельницька	8,1	8,5	10,2	10,3
Черкаська	8,2	9,9	12,1	13,9
Чернівецька	11,6	12,6	12,2	13,1
Чернігівська	9,4	7,3	11,1	8,8
місто Київ	22,9	27,4	26,3	30,3
<i>Всього в Україні</i>	<i>12,8</i>	<i>13,2</i>	<i>16,7</i>	<i>16,3</i>

Джерело: розраховано за даними [2, с. 80, 104, 110, 134].

Як видно з наведеної таблиці, регіони, де частка торгівлі займає найбільш вагоме значення у валовій доданій вартості та у випуску продукції, переважно збігаються з переліком тих регіонів, які відзначаються найбільшою питомою вагою за показником оптової та роздрібної торгівлі в Україні загалом.

Це ж саме стосується і регіонів, де вказана частка є найнижчою, зокрема Вінницької, Луганської, Полтавської, Хмельницької та Чернігівської областей, які одночасно належать до тих регіонів, що в загальному розвитку оптової та роздрібної торгівлі України відіграють доволі невелику роль. Проте за показником частки тіньової економіки у торговельній сфері вони не є відвертими аутсайдерами, що дає підставу для висновку про відсутність визначального впливу торговельних підприємств на формування тіньового товарообігу в регіоні. Значною мірою це зумовлено переважанням фізичних осіб-підприємців у торговельній сфері більшості регіонів нашої держави.

Наприклад, за даними Державної служби статистики України, протягом 2013-2017 рр. частка ФОП у сфері оптової та роздрібної торгівлі порівняно з їх питомою вагою в усіх видах економічної діяльності в Україні була приблизно на 10% вищою, відзначаючись при цьому тенденцією до зростання. Так, якщо у 2013 р. ФОП становили 87,6% усіх суб'єктів господарювання у сфері оптової та роздрібної торгівлі України (порівняно з 77,2% в усіх видах економічної діяльності нашої держави), то вже у 2017 р. їх частка зросла до 89,3% (на тлі 81,3% загальноукраїнського показника) (табл. 4).

Таблиця 4

Кількість суб'єктів господарювання в оптовій та роздрібній торгівлі України
(з урахуванням підприємств з ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів)

Показники	2013 р.		2017 р.	
	одиниць	%	одиниць	%
Кількість суб'єктів господарювання в оптовій та роздрібній торгівлі; ремонті автотранспортних засобів і мотоциклів, з них:	890 658	100,0	837 797	100,0
- підприємства	110 414	12,4	89 538	10,7
- фізичні особи-підприємці	780 244	87,6	748 259	89,3
Кількість суб'єктів господарювання в усіх видах економічної діяльності в Україні, з них:	1 722 251	100,0	1 805 144	100,0
- підприємства	393 508	22,8	338 341	18,7
- фізичні особи-підприємці	1 328 743	77,2	1 466 803	81,3

Джерело: розраховано за даними [4, с. 19].

Беручи до уваги зазначене, можна висловити припущення, що загальний рівень тіньового товарообігу в торговельній сфері України сьогодні значно перевищує тих 24-25%, які було виявлено за допомогою методу збитковості підприємств. Адже попри незначне скорочення обсягу тіньових операцій у секторі торговельних підприємств нашої держави з 2013 р. до 2017 р., значна частка тіньових операцій, найімовірніше, була переміщена у сферу фізичних осіб-підприємців.

Зважаючи на зазначене, основним напрямом зниження рівня поширеності тіньової економіки в торговельній сфері України, а відтак і засобом підвищення ефективності використання її економічного потенціалу на сучасному етапі є впровадження сучасних інструментів запобігання ухилянню торговельних мереж від сплати податків і митних платежів за допомогою використання інституту фізичних осіб-підприємців (ФОП).

Для цього слід здійснити низку інституційних змін, спрямованих на наближення вітчизняних ФОП до тієї економічної сутності, яка є визначальною для них як для підприємницького інституту в усьому цивілізованому світі. Адже за своєю природою ФОП не призначений для ведення системного бізнесу, не кажучи вже

про участь в оптовій торгівлі та гуртовому імпорту товарів. Він виник як спосіб легалізації самозайнятих осіб для надання їм можливості започатковувати власну справу без ведення складної бухгалтерської звітності. Держава отримувала від цього не стільки податкові надходження, скільки зниження рівня безробіття та соціального навантаження на бюджет, а також імпульс для розвитку підприємництва.

Отже, першим кроком для зменшення тіньового сектору в оптовій та роздрібній торгівлі більшості українських регіонів має стати унормування статусу фізичної особи підприємця в торговельній сфері. Це означає, що таким підприємцям має бути заборонено працювати на спільних торговельних майданчиках під егідою великих торговельних центрів чи супермаркетів. Крім того, для ФОП слід суттєво обмежити можливість участі в експортно-імпортних операціях. І, звичайно ж, все це має підкріплюватися адекватною системою державного контролю та моніторингу їх діяльності.

Другим напрямом детінізації торговельної сфери на регіональному рівні має стати надання права органам місцевого самоврядування адмініструвати місцеві податки та збори, які є джерелом наповнення їхніх бюджетів. Передусім це стосується єдиного податку з ФОП, задіяних у сфері роздрібною торгівлі в невеликих містах і в сільській місцевості. У цьому разі в місцевій влади виникне дієвий стимул посилювати контроль за діяльністю невеличких магазинів, а також роздрібних ринків, що суттєво обмежить можливість продажу ними небліжкованої чи контрафактної продукції, не кажучи вже про ухиляння від сплати податків.

Дієвість такого засобу може бути посилена зміною механізму справляння податку на доходи фізичних осіб. Замість існуючої практики зарахування цього податку до місцевого бюджету за місцем реєстрації торговельного підприємства, його доцільно спрямовувати до місцевого бюджету за місцем реєстрації працівника. Це може суттєво зменшити тіньову складову в оптовій та роздрібній торгівлі великих міст, які сьогодні є лідерами за рівнем тінізації торговельної сфери. Одночасно відбудеться покращення контролю за якістю справляння цього податку, особливо на рівні невеликих територіальних громад, де, як правило, зареєстрована переважна кількість найманих працівників великих торговельних мереж і гуртових та роздрібних ринків.

Важливу роль у детінізації торговельної сфери в тих регіонах, які є лідерами за часткою тіньового товарообігу в Україні, може відіграти також діджиталізація системи фінансових розрахунків і процедур адміністрування бізнесу. Проте вона передбачає збільшення відповідних фінансових витрат як з державного, так і з місцевих бюджетів. А це актуалізує проблему якнайшвидшого завершення розпочатої в Україні адміністративно-територіальної реформи, яка має супроводжуватися поглибленням фінансово-бюджетної децентралізації, що в кінцевому підсумку дозволить забезпечити належний рівень фінансової спроможності місцевих громад і сприятиме підвищенню ефективності використання бюджетних ресурсів окремих регіонів та нарощуванню їх економічного потенціалу.

Висновки. Оптова та роздрібна торгівля в регіонах України має значний потенціал розвитку. Ефективність його використання великою мірою залежить від результативності заходів з детінізації торговельної сфери. Найбільш відчутним цей потенціал є в тих регіонах, де частка тіньових операцій у структурі валової доданої вартості, створюваної торговельними підприємствами, є найвищою. Передусім це стосується великих міст і прикордонних територій нашої держави.

Розрахунок обсягу тіньової економіки у торговельній сфері українських регіонів за методом збитковості підприємств засвідчив, що частка тіньових операцій у валовій доданій вартості, створюваній підприємствами оптової та роздрібною торгівлі в Україні, коливається в межах 15-25%, відзначаючись тенденцією до зниження у 2017 р. порівняно з 2013 р. Водночас у торговельній сфері усіх без винятку регіонів нашої держави спостерігається істотне переважання фізичних

осіб-підприємців, частка яких сьогодні наближається до 90% і має тенденцію до збільшення. За експертними оцінками, через цей сектор, разом із сектором «чорної торгівлі», з української економіки щорічно вимивається «в тінь» значний обсяг фінансових ресурсів, загальна сума яких наближається до 100 млрд грн, що становить близько 25% валової доданої вартості, створюваної підприємствами оптової та роздрібною торгівлі, а частка тіньового ринку оптової та роздрібною торгівлі в Україні сягає близько 50%.

Для зменшення тіньового сегмента в торговельній сфері українських регіонів і нарощування на цій основі ефективності використання потенціалу їх соціально-економічного розвитку доцільно запровадити низку інституційних заходів, спрямованих на обмеження можливостей торговельних мереж використовувати фізичних осіб-підприємців задля ухиляння від сплати податків. Крім того, доцільно підвищити ефективність контролю за діяльністю закладів оптової та роздрібною торгівлі, а також змінити механізм справляння єдиного податку та податку на доходи фізичних осіб задля посилення впливу органів місцевого самоврядування за їх надходженням та підвищення рівня їх фінансової спроможності.

Подальші дослідження у цьому напрямі слід спрямувати на виявлення інституційних бар'єрів на шляху детінізації оптової та роздрібною торгівлі в окремих регіонах України та на розроблення пропозицій щодо підвищення ефективності використання їх соціально-економічного потенціалу на основі детінізації торговельної сфери.

Список використаних джерел

1. Августин Р. Наслідки експансії глобальної тіньової економіки в систему вітчизняного внутрішньоекономічного розвитку. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка»*. 2014. Вип. 8(4). С. 27-34.
2. *Валовий регіональний продукт у 2017 році*: стат. зб. К.: Державна служба статистики України, 2019. 158 с.
3. Гетман О. Як мінімізувати схеми по ухилянню від сплати податків при роздрібною торгівлі?. *Business Coalition*: сайт. 2019. URL: <https://bc-ua.org/novini/yak-minimizuvati-sxemi-po-uxilyannu-vid-splati-podatkov-pri-rozdribnij-torgivli>
4. *Діяльність суб'єктів господарювання 2018*: стат. зб. К.: Державна служба статистики України, 2019. 164 с.
5. Загальні тенденції тіньової економіки в Україні у 2018 р. *Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України*: сайт. 15.07.2019 р. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>
6. Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки: наказ Мінекономіки від 18.02.2009 р. № 123. *Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України*: сайт. URL: <https://www.me.gov.ua/LegislativeActs/Detail?lang=uk-UA&id=4bb297a0-c900-404f-8c6f-5f76f18b1503>
7. *Регіони України 2014. Ч. II*: стат. зб. К.: Державна служба статистики України, 2014. 732 с.
8. *Регіони України 2019. Ч. II*: стат. зб. К.: Державна служба статистики України, 2019. 656 с.
9. Цвігун Т., Нечипорук О. Тінізація економіки: причини та особливості впливу на економічний розвиток. *Економіка та управління національним господарством*. 2018. Вип. 19. С. 251-254.

References

1. Avhustyn, R. (2014). Naslidky ekspansiyi hlobal'noyi tinovoi ekonomiky v systemu vitchyznyanoho vnutrishn'oeconomichnoho rozvytku [Consequences of the global shadow economy expansion into the system of domestic internal economic development]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya «Ekononika» – Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: Economics*, 8(4), 27-34. [in Ukrainian].
2. *Valovyy rehional'nyy produkt u 2017 rotsi* [Gross regional product in 2017]: Statistical publication (2019). K.: State Statistics Service of Ukraine. [in Ukrainian].
3. Hetman, O. (2019). Yak minimizuvaty skhemy po ukhilyannu vid splaty podatkiv pry rozdrubnij torhivli? [How to minimize retail tax evasion schemes?] (2019). *Business Coalition*: Website. Retrieved from <https://bc-ua.org/novini/yak-minimizuvati-sxemi-po-uxilyannu-vid-splati-podatkov-pri-rozdribnij-torgivli> [in Ukrainian].
4. *Diyal'nist' sub'yektiv hospodaryuvannya 2018* [Business entities activity 2018]: Statistical publication (2019). K.: State Statistics Service of Ukraine. [in Ukrainian].

5. Zahal'ni tendentsiyi tin'ovoyi ekonomiky v Ukraini u 2018 r. [General trends of the shadow economy in Ukraine in 2018] (2019). *Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture of Ukraine*: Website. Retrieved from <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki> [in Ukrainian].
6. Pro zatverdzhennya Metodychnykh rekomendatsiy rozrakhunku rivnya tin'ovoyi ekonomiky [On approval of Methodological recommendations for the calculation of the shadow economy level] (2009). Order of the Ministry of Economy of Ukraine, adopted on 2009, Feb 18, 123. *Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture of Ukraine*: Website. Retrieved from <https://www.me.gov.ua/LegislativeActs/Detail?lang=uk-UA&id=4bb297a0-c900-404f-8c6f-5f76f18b1503> [in Ukrainian].
7. *Rehiony Ukrainy 2014. Part II. [Regions of Ukraine 2014. P. II]*: Statistical publication (2014). K.: State Statistics Service of Ukraine. [in Ukrainian].
8. *Rehiony Ukrainy 2019. Part II [Regions of Ukraine 2019. P. II]*: Statistical publication (2019). K.: State Statistics Service of Ukraine. [in Ukrainian].
9. Tsvihun, T., & Nechyporuk, O. (2018). Tinizatsiya ekonomiky: prychny ta osoblyvosti vplyvu na ekonomichnyy rozvytok [Shadowing the economy: causes and features of influence on economic development]. *Ekonomika ta upravlinnya natsional'nym hospodarstvom – National economy management and economics*, 19, 251-254. [in Ukrainian].

Borshchevskyy V. V. De-shadowing of the wholesale and retail trade in the regions of Ukraine as a factor of increasing the efficiency of using their development potential.

The paper examines the peculiarities of the spread of the shadow economy in the sphere of wholesale and retail trade in the regions of Ukraine. The nature and features of the trade sphere shadowing in different regions of Ukraine are revealed. The trade enterprises in large cities and near-border regions are established to be the most subject to the shadow processes. These regions play a main role in the development of wholesale and retail trade in Ukraine. At the same time, trade is more important in the structure of their economy compared to other regions. The main tendencies of the change of shadow economy volumes in the trade sphere of Ukraine and its regions are outlined. In 2017 compared to 2013, the volumes of shadow operations in the sector of wholesale and retail trade reduced in the prevailing number of Ukraine's regions. However, it was accompanied by an increase in the number of individual entrepreneurs in trading activities. This was the cause for a conclusion about the transition of the part of the shadow market in wholesale and retail trade in the regions of Ukraine into the sector of individual entrepreneurs. This manner of tax evasion has become especially widespread in Ukraine during recent years. As a result, the volume of shadow operations in the wholesale and retail trade in Ukraine has reached about 50%, ranging from 35-40% to 60% and more in different regions. Proposals aimed at the de-shadowing of the trade sector of Ukraine are formulated. Their implementation will allow to reduce the volume of shadow operations in the wholesale and retail trade of most regions of Ukraine and to increase the efficiency of using the socio-economic potential of their development. These proposals are intended to introduce institutional changes aimed at limiting the ability of retailers to use individual entrepreneurs for tax evasion. In addition, strengthening the influence of local self-government bodies on control of the economic entities' activity in the sphere of wholesale and retail trade in the regions is suggested.

Keywords: wholesale and retail trade, shadow operations, shadowing, regional development, economic potential.

Борщевський Віктор Валентинович – доктор економічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу просторового розвитку ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України» (e-mail: borshchevsky@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1868-4434>).

Borshchevskyy Viktor Valentynovych – Dr. Sci. (Econ.), Assoc. Prof., Leading Researcher of the Department of spatial development of the Dolishnyi Institute of Regional Research of NAS of Ukraine.

Стаття написана в межах виконання наукової теми «Детінізація та використання потенціалу сектору комерційних послуг у забезпеченні соціально-економічного зростання регіонів України».

Надійшло 08.02.2020 р.